

Journal of Comparative Literature

Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 14, No. 27, winter 2023

Moral Virtues in the Poetry of Qasemi and al-Yaziji*

Zahra Ekhtiari¹

1. Introduction

In Persian and Arabic literature, there are poets who devoted special attention to morality. Therefore, a large portion of their poetry are devoted to this matter. “Morality refers to a set of standards to which humans must comply” (Fouchécour, 1998: 211). Poetry, among other matters, is a reflection of moral thoughts across different cultures. Qasemi Gonabadi and Nasif al-Yaziji paid attention to virtues and moral advice in their poetry; Qasemi’s masnawīs *The Essence of Poems (Zobdat al-Ashar)* and *The Majority of Poems (Omdat al-Ashar)*, and al-Yaziji’s diwan. There are poems with didacticism themes in al-Yaziji’s diwan (Al-Fakhoury, 1995: 677). Qasemi also “focused on moral issues in all his masnawīs” (Qasemi Hosayni Gonabadi, 2015: 17).

Belief in one God and in prophets, along with the poets’ attention to and interest in the Qur’an and Qur’anic teachings and Nahj al-Balagha in their works encouraged us to compare their perspectives in terms of moral virtues.

Indeed, this study aims at examining and comparing moral virtues in the works of the two poets. The other goal of the study is to encourage the young generation’s interest in the rich and long history

---

*Date received: 25/08/2022 Date review: 05/11/2022 Date accepted: 22/11/2022

¹.Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanity, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: ekhtiari@um.ac.ir.

of the Persian language based on the ideas of Iranian scientists in the past centuries.

Knowledge, humility, honesty, patience and loyalty constitute the core of moral virtues in the two poets' works.

The article aims to answer these questions:

*What are the common moral themes in Qasemi's and al-Yaziji's poems according to Khaje Nasir al-Din al-Tusi's category of moral virtues? How?

*Are there any differences between the two authors' attention to moral virtues?

The main purpose of this paper is to examine common moral virtues in Qasemi's and al-Yaziji's poems.

2. Methodology

This study draws on library resources and available documents. To analyze the data, a descriptive-analytic approach is taken. In doing so, Khaje Nasir al-Din al-Tusi's category of moral virtues in the book *Nasirean Ethics* is used within the American School of comparative literature. There has been no research on the comparison of moral virtues in Qasemi's and al-Yaziji's poems.

3. Discussion

Moral virtues have always been in poets' spotlight; poets who lived in two or more lands far from each other, but their intellectual similarities cannot be overlooked. Qasemi's and al-Yaziji's goal in using these moral virtues is to praise and honor human virtues or to encourage goodness and righteousness. "Morality means how society perceives what is wise albeit in practice than theory. That is the reason why Khaje Nasir al-Din al-Tusi and many others before him put morality under 'practical wisdom'" (Fouchécour, 1998: 8-9).

In his book *Nasirean Ethics*, al-Tusi enumerates four main virtues: wisdom, courage, chastity and justice (Khaje Nasir, 1994: 109). For any of these virtues, he introduces some subcategories (Ibid: 109-117). In what follows, a summary of common moral virtues in

Qasemi's and al-Yaziji's poems is presented according to al-Tusi's category.

3.1. Wisdom

Of al-Tusi's subcategories for "wisdom", "knowledge" is chosen and common points in Qasemi's and al-Yaziji's poems are briefly reviewed.

3.1.1. Knowledge

Qasemi has praised knowledge in all his poems. For example, he wrote four pages on the importance of knowledge under the title "In Honor of Knowledge and People" in *The Essence of Poems* (Qasemi, 2014: 182-186). He calls knowledge the water of life and a reason for survival.

Resort to knowledge and wisdom for salvation/it is the staff of life for survival and immortality (Qasemi, 2015: 184).

The magnificent features of this poem are: it is easy to understand and is sophisticated, not to mention its pleasant aesthetics.

For al-Yaziji, knowledge is the source of life and survival of the scholars' names:

How many kings disappeared [by reputation] after their death, while scholars' names always remain among people (al-Yaziji, 1983: 45).

Beauties of al-Yaziji's poems are:

- Positioning the word "king" before "scholars" indicates the superiority of the rank and position of knowledge and scholars over kings.

- "Populace" means common people and scholars. That is, the name of ordinary knowledgeable people will be remembered but not the name of kings.

Qasemi puts emphasis on knowledge (if combined with action) and scholars.

Knowledge and practice both together to make [human beings] prosperous in this world and Hereafter (Qasemi, 2015, p. 217)

Using similes and parables, he manifests the importance of knowledge combined with action through various forms (Qasemi, 215: 161).

For Al-Yaziji, action drives life and is the source of the world's survival:

You should resort to knowledge. So, ask for it without laziness and act on it because a wise life makes sense only through practice. (al-Yaziji, 1983: 400).

3.2. Courage

3.2.1. Humility

For both Qasemi and al-Yaziji, humility is associated with being lofty:

Someone who practices humility, his status is as lofty as the sky, and his value is excellent. (Qasemi, 980 AH: 113).

Al-Yaziji considers humility to be the cause of nobility. It also has verses close to this theme. (al-Yaziji, 1983: 306).

He is the one whose humility is higher than dignity. Every time his rank and position rise, he tells himself to sit down and not be arrogant. (al-Yaziji, 1983: 203).

3.3. Chasity

3.3.1. Patience

Patience is a key concept in the vast Islamic culture. It is stated in the Qur'an "... God is with the patient" (Al-Baqarah: 153).

Qasemi considers patience to be a source of peace and refuge for man in hardships;

I am at the heart of the sea of hardship and suffering, but I seek refuge in patience (Qasemi, 2014: 194).

When you flower look at the face, you tore the shirt of patience

Qasemi used the beautiful metaphor "the flower's shirt of patience being torn" and Al-Yaziji calls patience the most valuable medicine and treatment in hardships:

Patience is the most valuable thing that heals the wounded/It wounds the heart and shows the paths to God (al-Yaziji, 1983: 222).

Be patient during the difficulties, hardships, and events of the time coming one after the other (al-Yaziji, 1983: 222).

3.4. Justice

3.4.1. Loyalty

In all his masnawīs, Qasemi strongly emphasizes keeping the promise. He believes that anyone who breaks his oath is an animal lower than a dog:

He is one of the loyal/ but a dog's life is full of lust!

But whoever breaks his oath out of misery, he is a dog, but a disloyal one. (Qasemi, 2015: 187).

al-Yaziji also praised loyalty and considered it one of the qualities of generous people and breaking the oath is one of the characteristics of the wicked:

Fulfilling the oath is one of the virtues of honorable people, while breaching it is a feature of wretches (al-Yaziji, 1983: 324).

3.4.2. Honesty

Qasemi and al-Yaziji have repeatedly praised the virtue of honesty and honest people. Using the title highness, Qasemi praises honest people:

You practice honesty, dignity, and sincerity. Oh, my friend! May God protects you from the evils of the time!

May God bless you! May honesty be your way until the Day of Doom! (Qasemi, 2015: 197).

Al-Yaziji also praises the praised for being honest and trustful:

Those who keep their promises and avoid deception are honest people and do not lie (al-Yaziji, 1983:301).

4. Conclusion

Persian and Arabic literature are quite similar on many grounds. Both Qasemi Gonabadi and Nasif al-Yaziji addressed moral virtues in their poetry. Such scholars as Khaje Nasir al-Din al-Tusi have written books on morality and ethics. al-Tusi developed a classification of moral virtues. Following the American School of comparative literature, common moral virtues were examined in Qasemi's and al-

Yaziji's poetry. The analysis suggests, both poets similarly paid attention to moral virtues. The two poets wrote poems concerning such moral virtues as wisdom, courage, chastity and justice. Knowledge is one of these virtues as both poets praised cognitive certainty and knowledge combined with action. Qasemi had topics and anecdotes concerning knowledge and acting on knowledge. He wrote 70 verses on the value of knowledge and 80 verses on criticizing and condemning knowledge without action. Modesty is another common feature of the two poets' works, which equips the modest person with honor. Mentions should be made of courage, chastity and patience on which the poets wrote verses. Loyalty was considered a virtue of the noble people, and both poets praised honesty. Qasemi also used similes and animal symbols to manifest moral virtues. Appealing literary devices can be seen in their poems.

Keywords: morality, Qasemi Hosayni Gonabadi, Nasif al-Yaziji, American Comparative Literature.

References [In Persian]:

- Ahmad, A. (1965). *Seven Sky*. Tehran: Asadi Bookstore.
- Al-Fakhoury, H. (1984). *History of Arabic Literature*, translated by Azartash Azarnoosh, Tehran: Amir Kabir Publication.
- Al-Fakhoury, H. (1995). *History of Arabic Language Literature*, translated by Abdolhamid Ayati, Tehran: Tus Publication.
- Amiri, J. (2014). *History of Arabic literature in the Mamluk and Ottoman eras*. Tehran: SAMT
- Anushiravani, A. (2010). "The necessity of comparative literature", *Special letter of the Academy- comparative literature*, Vo. 1. 1, No.1, Spring, pp. 6- 38.
- Da'i Al-Islam, M. A. (2009). *Dictionary of Nizam*. Danesh Publication, n.d.
- De Fouchécour, Ch. (1998). *Ethics Ethical Concepts in Persian Literature from the Third to the Seventh Century AH*, translated by Mohammad Ali Amir Moezzi and Abdolmohammad Rouhbakhshan. Center for Academic Publishing and the French Iranian Studies Association in Iran.

- Dorudgarian, F. (2009). "Shahnameh of Nawab Aali and Ghasemi Gonabadi". *Book of the Month of Literature*, Vol. 2, No. 25.
- Ekhtiari, Z. (2014). "Ghasemi Gonabadi". *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, Vol. 5, edited by Ismail Sa'adat. Academy of Persian Language and Literature, pp. 174- 176.
- Ekhtiari, Z. (2011). "Ghasemi Gonabadi and His Works". *Journal of Literature and Language, Shahid Bahonar University of Kerman*, Vol. 27, No. 30, pp. 47-77.
- Ekhtiari, Z. (2012). "The right and wrong in the biography of Ghasemi Gonabadi Jonabedi". *Journal of Literature and Language. Shahid Bahonar University of Kerman*, VOL. 31, No. 28. pp. 41-75.
- Ekhtiari, Z. (2017). "An Introduction to the Epic of Shahrokh-Nameh by Ghasemi Gonabadi. *Kavoshnameh*, Vol.18, No.34, pp. 37-63.
- Ghasemi Hosayni Gonabadi, M. (2015). *Zobdat Al-ash'ar*, edited by Zahra Ekhtiari. Mashhad: Mohaghegh Publication.
- Ghasemi Hosayni Gonabadi, M. (980 AH). *Omdat Al-ash'ar*. Central Library of Astan Quds Razavi, No. 8383, [manuscript].
- Ghasemi Gonabadi, M. (2008). *SHah Ismailnama*, edited by Ja'far Keyhani. Farhangstan-e Zaban va Adab Farsi.
- Ghasemi Gonabadi, M. (2014a). *Layla and Majnun*, edited by Zahra Ekhtiari. Mashhad: Ahang-e Qalam.
- Ghasemi Gonabadi, M. (2014b). *Guy-o Chawgân the Ball and the Polo-mallet*, edited by Bahram Gerami and Zahra Madjidi. Miras-e Maktoub.
- Ghorbani, H. & Yalmeha, A. (2018). "Main Stylistic Characteristics of Ghasemi Gonabadi' Poems". *Literary Criticism and Stylistics Research, Literary Criticism and Stylistics Research*, Vol. 9, No. 32, pp. 195-217.
- Golchin Ma'ani, A. (1985). *List of Manuscripts of Astan Quds Razavi Library*, Vol. 7 2, Mashhad: Astan Quds Library Office.
- Golchin Ma'ani, A. (1989). *Tazkira Peymaneh*. Tehran: Sanai Library.
- Hakima. F. & Ghasemi, Morteza & Hasan Rezaei, Hosien. (2022). "A Comparative Study of ayazid and Roozbehan Baqli's Ascensions with Fairclough's Critical Discourse Analysis Approach", *Journal of Comparative Literature*, Shahid Bahonar University of Kerman, Year 14, No. 26, PP. 126- 158.
- Mas'ud, J. (2001). *Al-Ra'id*, translated by Reza Anzabinejad, edited by Mohammad Fazeli. Mashhad: Beh Nashr Publication.

- Mohammadi Reishahri, M. (2007). *Selection of Mizan al-Hikma*, translated by Hamid Reza Sheikhi, Qom: Dar al-Hadis.
- Pashabadi. Y. (2022). "An Epistemological Look at Persian Poetry in the Courts of Kurdish Poets in the Nineteenth Century", *Journal of Comparative Literature*, Shahid Bahonar University of Kerman, Year 14, No. 26, spring and summer. PP. 35- 64.
- Prawer, S. (2014). *An Introduction to comparative literary studies*, translated by Alireza Noshirvani and Mostafa Hosayni. SAMT.
- Parvini, K. (2010). "Theory of Comparative Islamic Literature: An Important Step towards Decommissioning of Comparative Literature". *Journal of the Iranian Association of Arabic Language and Literature*, No. 14, pp. 55-80.
- Rampuri, Gh. (1984). *Qiath al-Loghat*, edited by Mansour Serwat, Tehran: Amir Kabir.
- Rumlu, H. (1978). *Ahsan al-Tawarikh*, edited by Abdolhossein Navaei, Tehran: Babak publication.
- Sam Mirza Safavi. (2005). *Tazkira Tuhfa Sami*, edited by Rokn al-Din Homayoun Farrokh. Tehran: Asatir Publication.
- Sa'adi Shirazi, M. (1990). *Golestan*, edited by Gholam Hossein Yousefi. Tehran: Kharazmi Publication.
- Sa'adi Shirazi, M. (1998). *Ghazaliyat Diwan*, edited by Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Mahtab Publications.
- Salehbeq. M. & Hoseinianfar, N. (2016). "Review of Story Elements in Hekayat Tabib by Najib Kilany Based on Islamic Literature Approach", *The Journal of New Critical Literature*, University of Yazd, Vol. 6, No. 11, . PP. 27- 45.
- Salmasizadeh, J. (1970). *SHahnama of Ghasemi or SHah Ismailnama*. Tehran: Vahid.
- Shad, M. (1957). *Farhang-e Ananderaj Ananderaj Dictionary*, edited by Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Khayyam Library Publications.
- Sharifi, M. (2008). *A Companion to Persian Literature*, edited by Mohammad Reza Jafari. Tehran: Farhang Nashr-e No - Moin Publications.
- Safa, Z. (1985). *History of Literature in Iran*. Vol. 2/5. Tehran: Ferdowsi.
- Safiapour, A. (2017). *Muntahi al-A'rb fi Luqat al-Arab*, edited by Alireza Hajiannejad. Tehran: Sokhan.

- Tusi, N. (1994). *Nasirean Ethics*, Edited by Mojtaba Minovi – Alireza Haydari, Tehran: Xharazmi.
- Zinivand, T. (2017). "Comparative Literature and Ethics". *Journal of Comparative Literature Arabic-Persian Comparative Studies, Razi University, Faculty of Literature and Humanities*, Vol.7, No.27, pp.85-99.

References [In Arabic]

- Al-Khatib, H. (1999). *horizons of comparative literature; Arab and international*. Dameshgh: Darolfekke.
- Al- Shartuni, S. (n.d.). *Aqrab al-Mawarid*. (n.d.). anonymous.
- Al-Thanawi, M. (1999). *Encyclopedia of the Terminology of Arts and Sciences*, edited by Rafiq al-Ajam, Beirut: Nasherun.
- Al-yaziji, N. (1983). *divan*. Introduction by Marun Abbud. correction by Nazir Abbud. Bayrut: Dar- e- Marun Abbud.
- Helal, M. Gh. (n.d.). *Comparative Literature*, Cairo: Egyptian Movement Publishing House.
- Ibn-e Fares Al-Razi, A. (1986). *Mujmal ul-Luqat*, edited by Zuhair Abd Al-Mohsen Sultan, Beirut: Muasasat al-Risala, second edition.
- Saba, M. (1965). Sheikh Naşif Al-Yaziji". *Egyptian Encyclopedia of the Geniuses of Arab Thought*, Vol. 6. Cairo: Kornish al-Nile.
- Tamimi A. (1994). *Ghurar al-Kikam wa Durar Al-Kalim*, edited by Mir Jalaluddin Hosayni Armavi, Fifth Edition, University of Tehran Press.

References [In English]:

- Rieu, Charles. (1966), *Catalogue the Persian manuscripts the British museum/ volume II*, published by the trustees of the British museum.

نشریه ادبیات تطبیقی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهاردهم، شماره بیست و هفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

فضایل اخلاقی در اشعار قاسمی و الیازجی*

زهرا اختیاری^۱

چکیده

اخلاق یکی از زمینه‌های اصلی ادب گران‌سنگ فارسی است که گویندگان کثیری، بدان پرداخته‌اند. فضایل اخلاقی در دیگر زبان‌ها هم مورد توجه بوده‌است. از قاسمی گنابادی (ف. ۹۸۲ق.)، هشت مثنوی برجای است که در آنها با طرفه‌اندیشی و بیانی سهل، مضامین اخلاقی را غالباً در قالب حکایت سروده‌است. در ادب عربی نیز شاعران سترگی از جمله ناصیف الیازجی (۱۸۷۱-۱۸۰۰م.) به مفاهیم اخلاقی توجه داشته‌اند. در این جستار با تکیه بر مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی که وجود زمینه‌های تأثیر و تأثر را صرفاً شرط تطبیق نمی‌داند، به بیان فضایل اخلاقی مشترک در اشعار دو شاعر پرداخته‌شد. پژوهش حاضر با تکیه بر منظومه‌های **عمده‌الاشعار** و **زبد‌الاشعار** قاسمی و **دیوان** اشعار الیازجی و بر اساس تقسیم‌بندی خواجه نصیرالدین طوسی از فضایل اخلاقی در چهار حوزه کلی (حکمت، شجاعت، عفت و عدالت) انجام گرفته‌است. پرسش اصلی پژوهش آن است که چه مضمون‌های اخلاقی مشترکی در شعر قاسمی و الیازجی وجود دارد؟ از دستاوردهای ارزشمند آن تبیین و تحلیل مضامین مشترکی چون علم، تواضع، صداقت، صبر و وفای به عهد است که در شعر دو شاعر ایرانی و لبنانی بیان شده‌است. به زیبایی‌های ادبی اشعار در حد گنجایش مقاله اشاره شد. بسامد برخی مفاهیم اخلاقی در شعر قاسمی چشم‌گیرتر

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۸/۱۴ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۰۱

Doi: 10.22103/jcl.2023.19939.3507

صص ۳۵-۶۵

۱. دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی

مشهد، مشهد، ایران. ایمیل: ekhtiari@um.ac.ir

است. از دلایل آن می‌توان به اهتمام قاسمی در سرودن مثنوی‌های متعددی که مشحون از مفاهیم اخلاقی و اجتماعی است و نیز مناعت طبع و ویژگی‌های خُلُق‌ی شاعر اشاره نمود.

واژه‌های کلیدی: فضایل اخلاقی، قاسمی گنابادی، ناصیف الیازجی، ادبیات تطبیقی آمریکایی.

۱. مقدمه

در ادب فارسی و عربی شاعرانی هستند که به اخلاق توجه ویژه‌ای داشته‌اند و این موضوع بخش عظیمی از شعر آنان را تشکیل می‌دهد؛ «منظور از اخلاق مقوله‌ای است که به محتوای وظیفه‌ای که رفتار آدمی باید منطبق با آن باشد، مربوط است.» (فوشه کور، ۱۳۷۷: ۲۱۱) شعر یکی از زمینه‌های بازتاب اندیشه‌های اخلاقی در فرهنگ‌های مختلف است. قاسمی گنابادی^۱ (متولد اواخر قرن نهم - متوفا ۹۸۲ ه.ق. / ۱۶۰۳ م.) و ناصیف الیازجی^۲ (۱۲۱۴-۱۲۸۷ ه.ق. / ۱۸۰۰-۱۸۷۱ م) هر دو در شعر خویش به فضایل و اندرزهای اخلاقی توجه داشته‌اند؛ قاسمی بیشتر در دو مثنوی عمده/الشعار^۳ و زبده/الشعار و الیازجی در دیوان اشعارش.

ادبیات تطبیقی اصیل، با بهره‌گیری از علم اخلاق می‌تواند موجب آفرینش یک گفتمان اخلاقی - جهانی گردد (زینی‌وند، ۱۳۹۶: ۸۵)؛ همچنین مقوله مطالعات «تشابه» در ادبیات تطبیقی به بررسی درون‌مایه مشخصی در سراسر ادبیات جهان می‌پردازد (پراور، ۱۳۹۳: ۵۷). درحقیقت از اهداف ادبیات تطبیقی «افزودن تفاهم و نزدیکی بین ملت‌هاست.» (پروینی، ۱۳۸۹: ۱۲). آشنایی با ادبیات دیگر ملل و مقایسه آن با ادبیات خودی، تفاهم میان ملت‌ها را افزایش می‌دهد و باعث نزدیکی فکری بین آنها می‌گردد (رک: هلال، بی‌تا: ۶۳-۶۴)؛ از این رو انتظار می‌رود مقایسه مضامین اخلاقی در شعر این دو شاعر موجب شناخت بهتر و قرابت بیشتر دو فرهنگ فارسی و عربی گردد.

در مکتب ادبیات تطبیقی فرانسه به بررسی روابط میان ادبیات ملل مختلف با توجه به اصل تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پرداخته می‌شود. مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی که

جدیدتر است، «اصل تأثیرگذاری و تأثیرپذیری را شرط واجب در پژوهش‌های تطبیقی ندانست، بلکه مقایسه میان ادبیات مختلف را براساس اصل تشابه، داخل حوزه ادبیات تطبیقی دانسته است.» (پروینی، ۱۳۸۹: ۳) برخی فراتر نگریسته‌اند و بررسی رابطه ادبیات با دانش‌هایی را که در حوزه علوم انسانی قرار ندارد، مثل علوم پایه، در حوزه ادبیات تطبیقی قرار داده‌اند (الخطیب، ۱۹۹۹: ۵۲-۴۶)؛ به‌رحال مفهوم امریکایی ادبیات تطبیقی جامع‌تر است (رماک، ۱۳۹۱: ۷۲).

گاهی «شبهت‌هایی بین دو یا چند اثر ادبی به چشم می‌خورد که هیچ ارتباط زمانی و مکانی بین نویسندگان آنها وجود نداشته است.» (انوشیروانی، ۱۳۸۹: ۲۲) این گونه شبهت‌ها را می‌توان در حوزه ادبیات تطبیقی آمریکایی بررسی نمود. خلاصه ادبیات تطبیقی یعنی مقایسه ادبیات یک کشور با ادبیات یک یا چند کشور دیگر (الخطیب، ۱۹۹۹: ۵۰).

۱-۱. شرح و بیان مسئله

قاسمی حسینی گنابادی، شاعر فارسی‌زبان ایرانی و ناصیف الیازجی، شاعر عرب‌زبان لبنانی، مشترکات فراوانی در زندگی و شعر دارند. در **دیوان** الیازجی اشعاری با مضامین حکمی موجود است (الفاخوری، ۱۳۷۴: ۶۷۷) و قاسمی نیز «در تمام مثنوی‌هایش به مسائل اخلاقی توجه دارد.» (قاسمی حسینی گنابادی، ۱۳۹۴: ۱۷ مقدمه).

دلیل انتخاب این دو شاعر وجود تشابهات فکری و اخلاقی در آثار آنان بود. علاوه بر رشد دو شاعر در محیط اجتماعی - فرهنگی مشابه، نمود ایمان به یگانگی پروردگار و اعتقاد به انبیای الهی، علاقه و توجه هر دو به **قرآن** و مفاهیم قرآنی و **نهج البلاغه** در آثارشان موجب شد به مقایسه اندیشه‌های آنان از جهت توجه به مفاهیم اخلاقی پرداخته شود. قاسمی و الیازجی هر دو از **قرآن** در شعر خویش بهره جسته‌اند. الیازجی درباره **قرآن** و **نهج البلاغه** می‌گوید: «إذا شئت أن تفوق أقرانك في العلم و الادب و الأنشاء فعليك بحفظ القرآن و نهج البلاغه^۴». (غزالی، ۱۳۷۷: ۱۵۴).

مسئله پژوهش به دنبال بررسی و مقایسه فضایل اخلاقی در شعر دو شاعر و توجه دادن نسل جوان به پیشینه پر بار زبان غنی و دیرسال پارسی و محتوای کامل این زبان آن هم بر اساس نظریات دانشمندی ایرانی در سده‌های قبل که در نهایت هدف برگشت به فرهنگ خودی است، بوده است. سعی بر آن بود تا به مطالبی که پاسخگوی نیاز نسل امروز باشد، پرداخته شود.

از مضامین مشترک در اشعار دو شاعر به برخی فضایل اخلاقی مثل تواضع، صداقت، صبر و وفای به عهد و غیر آن می‌توان اشاره نمود. برای نمونه هر دو شاعر علم و علم‌آموزی را از کمالات انسانی برمی‌شمارند و آن را آب حیات و موجب بقای نام عالم می‌دانند (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۸۴؛ الیازجی، ۱۹۸۳: ۲۴۵) و به علم توأم با عمل اهمیت می‌دهند (قاسمی، ۱۳۹۴: ۲۱۷؛ الیازجی، ۱۹۸۳: ۴۰۰) و قاسمی برای تبیین ارزش علم با عمل از حکایت‌های سهل و آسان فهم استفاده نموده است. آن دو تواضع را سبب بلندمرتبگی و بلندقدری آدمی می‌دانند. مقاله بر آن است به پرسش‌هایی که در پی آمده، پاسخ گوید: ۱. با توجه به تقسیم‌بندی خواجه نصیر از فضایل اخلاقی، چه مضمون‌های اخلاقی مشترکی در شعر قاسمی گنابادی و ناصیف الیازجی وجود دارد؟ و چگونه؟ ۲. آیا توجه دو شاعر به فضایل اخلاقی متفاوت است؟ چرا؟

هدف اصلی این جستار بیان فضایل اخلاقی مشترک در شعر قاسمی و الیازجی است تا از این طریق اثبات شود که فضایل اخلاقی و انسانی نزد همه فرهنگ‌ها و ملت‌ها ارزشمند و قابل احترام است.

۱-۲. روش پژوهش

ابتدا مثنوی عمده/الاشعار قاسمی بر اساس تنها نسخه موجود در جهان تصحیح شد؛^۵ آن‌گاه برخی از فضایل اخلاقی مشترک در آثار قاسمی با تکیه بر دو مثنوی عمده/الاشعار و زبده/الاشعار و دیوان ناصیف الیازجی مورد بررسی قرار گرفت. داده‌های این تحقیق به روش اسنادی-کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و شیوه تدوین محتوا توصیفی-تحلیلی است

که با توجه به تقسیم‌بندی خواجه نصیر از فضایل اخلاقی در کتاب *اخلاق ناصری* و در چهارچوب مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی انجام گرفته است.

۱-۳. پیشینه پژوهش

در مورد زندگی و آثار قاسمی گنابادی یا قاسمی حسینی گنابادی در منابع کهن از جمله: سام میرزا صفوی در *تذکره تحفه سامی* (۱۳۸۴: ۴۱-۳۹)، احمدعلی احمد در *تذکره هفت آسمان* (۱۹۶۵ م.: ۱۳۶)، و دیگر تذکره‌ها مطالبی آمده است. در نوشته‌های معاصران هم نویسندگان کتاب‌های تاریخ ادبیات مدخلی را به قاسمی اختصاص داده‌اند؛ از جمله ذبیح‌الله صفا در کتاب *تاریخ ادبیات در ایران* دوازده صفحه در مورد زندگی و شعر وی نوشته است (صفا، ۱۳۶۴: ۷۱۷-۷۲۹).

سلماسی زاده (۱۳۴۹: ۱۵۱۹-۱۵۲۳) در «شاهنامه قاسمی یا شاه اسماعیل‌نامه»، به معرفی منظومه *شاه اسماعیل‌نامه* پرداخته است و درودگریان (۱۳۸۸: ۷۴-۸۳) در «شاهنامه نواب عالی و قاسمی گنابادی»، منظومه *شاه طهماسب‌نامه* قاسمی را معرفی نموده است. قربانی و یلمه‌ها در «تحلیل شکر و ناسپاسی در متون عرفانی با تکیه بر عمده‌الاشعار»، به موضوع شکر و ناسپاسی در منابع عرفانی پرداخته و به عمده‌الاشعار نیز نظری داشته‌اند (قربانی و یلمه‌ها، ۱۳۹۵)؛ و در «ویژگی‌های سبکی عمده‌الاشعار قاسمی گنابادی» نیز برخی ویژگی‌های سبکی عمده‌الاشعار توضیح داده شده است (۱۳۹۷: ۲۱۷-۱۹۵)، هر دو مقاله با این که در موضوع خود کار نوی است، خالی از سهو نیست.

اختیاری در مقاله «لیلی و مجنون قاسمی گنابادی و مقایسه با لیلی و مجنون‌های برجسته سده نهم»، لیلی و مجنون قاسمی را معرفی کرده و با لیلی و مجنون‌های قبل از آن مقایسه نموده است (اختیاری، ۱۳۸۹: ۲۰۳-۱۶۹). همو در «بازشناخت حماسه شاه‌رخ‌نامه» به معرفی شاه‌رخ‌نامه، و مقایسه زندگی تاریخی شاه‌رخ و تصویر او بر اساس شاه‌رخ‌نامه قاسمی پرداخته است (اختیاری، ۱۳۹۶: ۶۳-۳۷). معرفی انتقادی آثار قاسمی در «سایه روشن آثار و نوشته‌های قاسمی گنابادی» آمده است (اختیاری، ۱۳۹۰: ۷۷-۴۷)؛ همچنین شرح زندگی انتقادی قاسمی گنابادی را در «درست و نادرست در شرح حال قاسمی حسینی گنابادی

(جنابدی) «بیان کرده است (اختیاری، ۱۳۹۱: ۷۶-۴۱) و نیز در *دانشنامه زبان و ادبیات فارسی*، مقاله «قاسمی گنابادی» زندگی و آثار قاسمی را به اجمال نوشته است (اختیاری، ۱۳۹۳: ۱۷۶-۱۷۴).

در مورد ناصیف الیازجی چند کتاب، پایان نامه و مقاله نوشته اند؛ از جمله: میخائیل عیسی سابا (۱۹۶۵) کتاب *نوابع الفکر العربی*، ج. ۶، *الشیخ ناصیف الیازجی*، را منحصراً در مورد زندگی و آثار ناصیف الیازجی نوشته است. در کتب تاریخ ادبیات عرب هم نکاتی درباره الیازجی آمده است از جمله: حنا الفاخوری در *تاریخ ادبیات زبان عربی* (۱۳۶۳: ۲۷۹) و جهانگیر امیری در *تاریخ ادب العربی فی عصرین المملوکی و العثماني* (۱۳۹۳).

چند پایان نامه کارشناسی ارشد هم در مورد آثار الیازجی نوشته اند. محمد فارغی شاد (۱۳۹۱) در مقاله «مقایسه تحلیلی مضامین حکمی در شعر ناصیف الیازجی و ملک الشعراى بهار» به مقایسه برخی مضامین حکمی اشعار ناصیف و بهار پرداخته است. حدیث پروین (۱۳۹۰) در «بررسی مضامین و درون مایه های اشعار حکمی ناصیف الیازجی»، برخی موضوع های حکمی اشعار ناصیف را بررسی نموده است. خیریه عچرش و کوبک بازیار (۱۳۹۰) در مقاله «تأثیرپذیری ناصیف یازجی ادیب معاصر لبنانی از قرآن و حکمت های روایی» به استفاده های ناصیف از قرآن توجه کرده اند؛ اما مقایسه فضایل اخلاقی در شعر قاسمی و ناصیف موضوع نوی است که تاکنون بدان پرداخته نشده است.

۱-۴. ضرورت و اهمیت پژوهش

قاسمی گنابادی شاعر حماسه سرای ایرانی در ضمن آثار و اشعار خویش به مسائل اخلاقی و فضایل انسانی توجه وافر داشته است. وی حقیقت را با زبانی طنزگونه در قالب حکایت بیان نموده و از گفتن حقیقت ابایی نداشته است. قاسمی همان گونه که می اندیشید، شعر می سرود و زندگی وی به صداقت فکر و شعرش بود. ظاهراً بر اثر نارضایتی از شاه طهماسب، دور از یار و دیار خویش در دیاربکر درگذشت. آزادگی و شجاعت شاعر خراسانی در بیان

فضایل اخلاقی نیاز به تبیین و معرفی دارد. ناصیف الیازجی شاعر مسیحی و لبنانی هم ضمن قصاید مدحی، به فضیلت‌های اخلاقی و انسانی اشاره داشته است.

جامعه امروز نیاز به دانستن مفاهیم شعری شاعران بزرگ میهن خویش و جهان نزدیک به خود دارد. در همه دنیا ادبیات عهده‌دار بزرگترین رسالت یعنی تربیت نسل هاست. در این جستار هدف و غرض غایی آن است که مخاطب با مشاهده نمونه‌هایی از فضایل اخلاقی و انسانی در شعر دو شاعر فارسی زبان و عرب زبان، با برخی فضایل انسانی مطرح شده در شعر دو شاعر و رسالت شعری آنان آشنا گردد.

در دنیای کنونی دانشمندانی از میان مسلمانان با تشکیل نهادها و انجمن‌های علمی در پی شناساندن ادبیات اسلامی هستند (رک: گرجی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۶۶-۲۶۵) و شعر قاسمی از این نظر قابل توجه است. علاوه بر مثنوی زبده‌الاشعار قاسمی که قطعاً در حوزه ادبیات اسلامی است، قسمت‌هایی از دیگر آثارش از جمله: تحمیدیه‌ها، منقبت‌ها، مناجات‌ها و راز و نیازهای شاعر با پروردگار، از نوع ادبیات اسلامی به‌شمار است. نیز کتاب *اخلاق ناصری* جزو محدوده ادبیات اسلامی محسوب می‌شود؛ بنابراین گسترش و نشر افکار سراینده‌گان و نویسندگان این حوزه به گسترش ادبیات اسلامی کمک خواهد نمود. نیز تا کنون به مقایسه فضایل اخلاقی در شعر قاسمی و الیازجی پرداخته نشده است.

۲. بحث و بررسی

فضیلت‌های اخلاقی یکی از موضوع‌های قابل توجه شاعران است؛ شاعرانی که در دو یا چند سرزمین دور از هم زیسته‌اند، اما مشابهت‌های فکری فراوانی دارند و به فضیلت‌های اخلاقی مشترکی در شعر خویش توجه نموده‌اند. هدف دو شاعر از کاربرد این فضایل یا بزرگداشت فضیلت‌های انسانی بوده است و یا ترغیب بر نیکی و نیکوکاری. به عنوان صفات پسندیده یکی از قهرمانان شعر خویش، بر آن بوده‌اند تا مخاطب را بر انجام این خصال نیک ترغیب نمایند.

علم تهذیب اخلاق یکی از سه شاخه حکمت عملی است و در آن از بد و نیک رفتارهای آدمی و از چه باید کردها سخن به میان می‌آید. این کار موجب می‌شود تا نفس از رذایل پالوده شود و منشأ فضایل گردد. فضایل اخلاقی عبارت است از زیبایی‌های روحی و رفتاری و عملی و شیوه زندگی خردمندانه و عادلانه آدمی که با تلاش و کوشش همراه باشد. به عبارت دیگر «اخلاقیات یعنی نحوه‌های بینش جامعه‌ها در مورد آنچه نه از لحاظ نظری بلکه در عمل عاقلانه است. به همین جهت است که نصیرالدین طوسی و پیش از او بسیاری دیگر اخلاق را ذیل «حکمت عملی» قرار داده‌اند.» (فوشه کور، ۱۳۷۷: ۹-۸) «خواجه با در نظر گرفتن ضوابط روش‌شناسی، موضوع کتاب خود را به آنچه عقل بشری در همه زمان‌ها و مکان‌ها حکم می‌کند، محدود ساخته است.» (دوفوشه کور، ۱۳۷۷: ۶۱۲). طوسی در کتاب **اخلاق ناصری** به «اجماع و اتفاق جملگی حکمای متأخر و متقدم» اجناس فضایل را چهار برمی‌شمارد: ۱. حکمت، ۲. شجاعت، ۳. عفت، ۴. عدالت. (خواجه نصیر، ۱۳۷۳: ۱۰۹) و برای هر کدام زیرمجموعه‌هایی ذکر می‌کند (همان: ۱۱۷-۱۰۹). اینک مختصری از فضایل اخلاقی مشترک در آثار قاسمی و **دیوان** الیازجی بر اساس تقسیم‌بندی خواجه طوسی:

۲-۱. حکمت

«حکمت» را در فرهنگ اسلامی «علم به حقیقت اشیا» دانسته‌اند. (محمدی افشار؛ اربابی، ۱۴۰۰: ۲۶۲) در تقسیم‌بندی خواجه نصیر از زیر مجموعه‌های حکمت، در موضوع‌های علم و حسن تعقل، به بیان نکاتی مشترک در شعر قاسمی و الیازجی پرداخته می‌شود:

۲-۱-۱. علم

قرآن کریم دانایان و نادانان را یکسان ندانسته است: «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (زمر / ۳۹: ۹) در احادیث هم مکرر از اهمیّت و ارزش علم سخن گفته‌اند: خاتم الانبیا (ص) فرمودند: «العلم رأس الخیر کُلّه.» (محمدی ری‌شهر، ۱۳۸۶: ۳۹۶)، علی (ع): «رأس الفضائل العلم، غایة الفضائل العلم.» (همان‌جا) در معنای علم گفته‌شده: مطلق ادراک، یقینی یا غیریقینی؛ «فی عرف العلماء یطلق علی معان منها مطلقاً تصوّراً کان او تصدیقاً

یقیناً او غیر یقینی.» (التهانوی، ۱۹۹۹: ۱۲۱۹) قاسمی در تمام منظومه‌های خود علم را بزرگ داشته است؛ از جمله در *زبده‌الاشعار ذیلِ عنوان «در شرف علم و مردمی»* چهار صفحه در اهمیت علم سروده است (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۸۶-۱۸۲). وی علم را آب حیات می‌نامد که موجب بقا و زندگی جاوید است.

علم و ادب ورز که یابی نجات آب خضیر جوی که بینی حیات

(قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۸۴)

آسان فهمی و پرمغز بودن همراه با کرشمه عطر آگین بیت، در بیان زیبایی‌های آن بسنده است.

الیازجی هم علم را باعث حیات و بقای نام عالم می‌داند:

مَضی ذِکْرُ الْمُلُوكِ لِكُلِّ عَصْرٍِ وَ ذِکْرُ السَّوْقَةِ الْعِلْمَاءِ بَاقٍ^۷

(الیازجی، ۱۹۸۳: ۲۴۵)

برخی از زیبایی‌های ادبی بیت الیازجی، در حد تنگنای متن بیان می‌شود:

- آوردن لفظ «ملوک» در برابر «علماء» بر تفضل رتبه و جایگاه علم و عالم بر پادشاهان دلالت دارد.
- «السوقه» به معنای مردم عادی و رعیت است که با صفت علماء می‌شود مردم عادی عالم؛ یعنی شاعر می‌خواهد بگوید یادِ حتی مردم عادی عالم نیز باقی می‌ماند، اما یاد پادشاهان خیر تا چه رسد به یاد دانشمندان مطرح و بزرگ.
- تکرار کلمه «ذکر» از باب تأکید است.
- لفظ «ال» بر سر «الملوک» و «السوقه»، ال استغراق است؛ یعنی همه ملوک و همه علما بدون استثنا.
- تضاد بین کلمه «مضی» به معنای «گذشت» و «باق» به معنای «باقی است».

- در جمله اول «مضی ذکر...» جمله فعلیه است که ذاتاً بر حدوث دلالت دارد؛ یعنی «گذشتن» واقع شد، اما در جمله معادل یعنی «ذکر السوقة العلماء» جمله اسمیه است و با توجه به قرینه خبر مفرد؛ یعنی کلمه «باق» دلالت بر ثبوت و استمرار دارد. به عبارتی یاد علماء همواره و مستمر باقی است، اما در جمله اول به دلیل قرینه می‌گویید یاد حاکمان از بین رفت. سپس از عبارت «لکل عصر» در هر عصری استفاده می‌کند تا استمرار را برساند.

قاسمی به عالم و علمی که با عمل قرین و همراه است، تاکید می‌ورزد:

علم که نبود به عمل هم نفس	حاصل از آن جمله وبال است و بس
عالم دانا از عمل بی اثر،	هست درختی که ندارد ثمر
مرد که با علم و عمل همدم است	چون گل و سبزه است که با شبنم است
چیست عمل؟ آن که در این عرصه جای	پانکشی از ره حکم خدای

(قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۶۱)

قاسمی برای علم شخصیت و جانی قائل شده است که تنفس می‌کند. علمی که با عمل همدم و هم نفس نیست، حاصلش رنج و وبال است. وی عالم عامل را به درختی مثمر تشبیه کرده است و عالم بی عمل را به درخت بی ثمر. نیز علم توأم با عمل را به گل و سبزه‌ای که شبنم بر سر دارد و با طراوت است مانند می‌کند و خلاصه عمل به علم را «پانکشیدن از حکم خدای» می‌داند (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۶۱). وی علم یقینی را موجب سرافرازی و دولت دنیا و دین می‌داند (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۶۰) و با تشبیه و تمثیل اهمیت علم توأم با عمل را به گونه‌های مختلف بیان نموده است.

الیا جی نیز به علم توأم با عمل معتقد است و عمل را زندگی و حیات علم خوانده است:

علیک بالعلم فاطلبه بلا کسبلٍ فاعمل فإن حیاة العلم بالعمل^۸

(الیازجی، ۱۹۸۳: ۴۰۰)

قاسمی تحت عنوان «در توصیف علم و عالمان با عمل چنان که پیامبر فرمودند» در ارزش علم و عالم با عمل هفتاد بیت سروده است (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۶۳-۱۶۰)؛ نیز (همان: ۲۱۴-۲۱۰).

۲-۲. شجاعت

۲-۲-۱. تواضع

از نظر خواجه نصیر شجاعت انواعی دارد که نهمین آن تواضع است (خواجه نصیر، ۱۳۷۳: ۱۱۳). در منتهی الأرب تواضع «فروتنی و نرم گردنی» معنا شده است. (صفی پور، ۱۳۹۶: ۳۳۴۳).

قاسمی بهره‌مندی از تواضع را فلک‌قدری و بلندمرتبه‌گی می‌داند:

کسی کو از تواضع بهره‌مند است   فلک‌قدر است و قدر او بلند است

(قاسمی، ۹۸۰: [۱۱۳-ر])

وی با قرار دادن «تواضع» در مقابل «بلندقدری» و «فلک‌قدری» تضاد زیبایی ایجاد کرده است. الیازجی هم تواضع را سبب بلندمرتبه‌گی می‌شمارد. همچنین ابیاتی نزدیک به این مضمون دارد: ← (الیازجی، ۱۹۸۳: ۳۰۶).

مُتَوَاضِعٌ فَوْقَ الْكِرَامَةِ كُلِّهَا   قَامَتْ عَلَاهُ يَقُولُ لِلنَّفْسِ اقْعُدِي^۹

(الیازجی، ۱۹۸۳: ۲۰۳)

قاسمی تواضع را بر همه واجب می‌شمارد (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۷۶) و داشتن تواضع را از خردمندی می‌داند (همان: ۱۸۱). وی رکوع نماز را از تواضع انسان برمی‌شمارد (همان: ۱۸۵). در نظر او خَم بودن هلال، سر به پایین داشتن درختِ مثمر، ابروی کج خوبان، شکلِ خم چرخ، همگی نشان از تواضع آنان دارد (همان: ۱۸۷-۱۸۶). قاسمی در کتاب *زبده‌الاشعار تحت عنوان «در تواضع»* با تشبیه‌های زیبا به بیان ارزش و اهمیت تواضع در

زندگی آدمی پرداخته (قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۸۷ - ۱۸۶) و از پیشگاه پروردگار می‌خواهد که تواضع به هر کسی را پیشه وی نسازد:

تواضع به هر کس مکن پیشه‌ام   بجز رکوعت ز اندیشه‌ام

(قاسمی، ۱۳۸۷: ۱۳۷)

۲-۳. عفت

۲-۳-۱. صبر

صبر و شکیبایی از کلمات کلیدی در فرهنگ عظیم اسلامی است. چنان‌که در کتاب محکم الهی آمده است: «... إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ.» (بقره: ۱۵۳) نیز در فرهنگ فارسی‌زبانان، صبر کلید گشایش و پیروزی است. صبر در لغت شکیبایی و انتظار فرج و گشایش از سوی خداست (التهانوی، ۱۹۹۹: ۱۰۵۷). «شکیبایی و شکیبایی کردن نقیض جزع و گریز از صفات اوست^۱» (شاد، ۱۳۳۶: ۲۷۳۳) سعدی در گلستان صبر را چون حکمت می‌داند: «کنج صبر اختیار لقمان است؛ هر که را صبر نیست حکمت نیست.» (سعدی، ۱۳۶۹: ۱۰۹) قاسمی در مرارت‌ها صبر را مایه آرامش و پناهگاه انسان می‌داند:

در بحرِ ملامت آرمیدم   در دامن صبر پا کشید

(قاسمی، ۱۳۹۳، الف: ۱۹۴)

گل چون به رخس نظاره کردی   پیراهن صبر پاره کردی

(قاسمی، ۱۳۹۳ ب: ۳۶۳)

قاسمی از استعاره زیبای «پیراهن صبر پاره کردن گل» یا شکفته شدن آن استفاده نموده است. از دیگر تصویرهای قاسمی این است که برای صبر «خانه‌ای» به عاریت گرفته است.

عشق آمد و دل ز عقل پرداخت   در خانه صبر، آتش انداخت

(قاسمی، ۱۳۹۳، الف: ۹۳)

الیازجی هم صبر را ارزنده‌ترین دارو و درمان در سختی‌ها می‌نامد و در دیوان بارها با این کلمه تصویرسازی و مضمون‌آفرینی کرده‌است و در مشکلات به صبوری توصیه نموده؛ از جمله:

صَبْرًا عَلَى نَكَدِ الدُّنْيَا الَّتِي طُبِعَتْ
وَالصَّبْرُ أَنْفَعُ مَا دَاوَى الْجَرِيحُ بِهِ

عَلَى مُعَاقِبَةِ الْأَحْدَاثِ وَالنُّوبِ
جُرْحَ الْفُؤَادِ وَ أَهْدَى الطَّرْقِ لِلْأَرْبِ^{۱۱}

(الیازجی، ۱۹۸۳: ۲۲۲)

أَنْتَ الْمَعِينُ لَنَا فِي كُلِّ نَائِبَةٍ
لَا يُسْتَطَاعُ عَلَيْهَا الصَّبْرُ وَالْجَلْدُ^{۱۲}

(الیازجی، ۱۹۸۳: ۲۹۱)

از زیبایی‌های ادبی سخن ناصیف الیازجی در این ابیات به بیان چند نکته اکتفا می‌شود:

۱. آوردن مصدر «صبراً» به جای فعل امر «اصبر» دلالت بر تأکید بیشتر بر صبر دارد.
۲. بین دو لفظ «احداث» و «نوب» از این نظر که هر دو جمع مکسراند، تناسبی هست.
۳. وجود جناس اشتقاقی بین «جریح» و «جرح».
۴. تکرار کلمه «صبر» دلالت بر اهمیت موضوع دارد.
۵. «جرح الفؤاد» یا زخمی شدن قلب اضافه استعاره است. «فؤاد» به یک انسان تشبیه شده‌است که زخمی شدن و جرح از لوازم آن ذکر شده‌است.
۶. «ال» بر سر «الجریح» استغراق یعنی «تمام زخمی‌ها» را بیان می‌کند.
۷. «ال» بر سر «الطریق» عهد ذهنی است؛ یعنی راه شناخته شده‌ای که به مقصود می‌رساند و بهترین راه از میان تمام راه‌هاست.
۸. جمله اسمیه «وَالصَّبْرُ أَنْفَعُ» ثبوت خبر را می‌رساند. یعنی همیشه صبر مداوی است.
۹. قصر مسند بر مسندالیه در «انت المعین»؛ یعنی فقط تو معین هستی و نه غیر از تو.

۲-۴. عدالت

. از زیر مجموعه‌های عدالت به چند موضوع پرداخته می‌شود:

۲-۴-۱. وفا

در قرآن بر وفای به عهد تأکید شده‌است: «وَالْمُؤْفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا». (بقره / ۲: ۱۷۷). وفادار بودن حتی به زبان مادری، از خصایص نیک انسانی شمرده می‌شود (پشبادی، ۱۴۰۱: ۴۶). قاسمی در همهٔ مثنوی‌هایش به دلیل توجه به فضایل انسانی به وفای عهد اهتمام ویژه

دارد. به اعتقاد وی سگی که وفادار است، نامش در ردیف اهل وفا قرار دارد. هرکس ترک وفا کند، حیوانی است کمتر از سگ:

سگ که بود رسم وفایش هوس
نام وی از اهل وفای است و بس
هر که کند ترکِ وفا از جفا
هست سگی لیک سگ بی وفا
(قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۸۷)

الیازجی هم وفاداری را ستوده و آن را از صفات کریمان می‌داند و عهدشکنی را از خصایص لئیمان می‌شمارد:

وَفَاءُ الْعَهْدِ مِنْ شِيَمِ الْكِرَامِ
وَقَضُ الْعَهْدِ مِنْ شِيَمِ اللَّئَامِ^{۱۳}
(الیازجی، ۱۹۸۳: ۳۲۴)

• در بیت «وَفَاءُ الْعَهْدِ» و «نَقْضُ الْعَهْدِ» صنعت مقابله دارد.

• «ال» بر سر «اللئام» و «الکرام» استغراق است.

قاسمی صاحب وفا را در استقامت بر وفاداری به کوهی مانند می‌کند و در وفای به عهد و نیک‌عهدی خویش می‌گوید که گلی که از خاکم بروید، بوی وفا و مهربانی خواهد داشت:

منم در عاشقی کوهِ وفایی
ز خوبان بر سرم کوه جفایی
دهد بوی وفا و مهربانی
گلی کز خاک من روید نهانی
(قاسمی، ۹۸۰: [۴۴-پ])
(همان: [۴۵-ر])

ناصری ضمن مدیحه‌ای که برای یکی از امرای عرب می‌سراید، او را به خوش‌عهدی می‌ستاید:

الحافظُ الْعَهْدِ تَأْبِي الْغَدْرِ شِيْمَتُهُ
و صَادِقُ الْقَوْلِ مَعْصُومًا مِنَ الْكَذْبِ^{۱۴}
(الیازجی، ۱۹۸۳: ۱۶۰)

- «ال» در اول داخل «الکذب» استغراق است.

۲-۴-۲. صداقت

راستی و صداقت از ویژگی‌های عالی انسانی است و در آموزه‌های دینی اساس ارجمندی و نیک‌بختی انسان معرفی شده‌است. صداقت و راستی صلاح هر چیزی است (تمیمی، ۱۳۷۳، ۱: ۲۸۱). صداقت جزو گفتمان عرفانی نیز به حساب می‌آید (حکیم، فاطمه و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۵۴). قاسمی و الیازجی بارها به ستایش این خصلت نیکو و دارندگان آن پرداخته‌اند. قاسمی در صفت صدر (وزیر) او را به راست‌پیشگی می‌ستاید و رحمت حق را برای وی می‌خواهد:

راستی‌ات پیشه، نکویی شعار   بد نرسد یاریت از روزگار ...
رحمت حق یاد ثنارت که هست   راستی‌ات پیشه ز روزالست
(قاسمی، ۱۳۹۴: ۱۹۷)

الیازجی نیز ممدوحش را به دارا بودن صداقت و راستی می‌ستاید:

حافظُ العهدِ للصدقِ امینٌ   صادقٌ یُتبعُ المقالَ فعِلالاً^{۱۵}
(الیازجی، ۱۹۸۳: ۳۰۱)

۳. نتیجه‌گیری

ادبیات فارسی و عربی در موضوع و مضمون تشابهات فراوانی دارند. در بین شاعران این دو حوزه هم، تشابه افکار و اندیشه‌ها کم نیست. شاعران که زبان گویای هر ملت و فرهنگی هستند، بدون در نظر گرفتن زمان و مکان، می‌توانند بازگوکننده فرهنگ حاکم بر مردم و زبان خود باشند. قاسمی گنابادی و ناصیف الیازجی هر دو در اشعار خویش به بیان مضامین اخلاقی پرداخته‌اند؛ قاسمی به‌ویژه در *زبدۃ‌الاشعار* و *عمده‌الاشعار* که برای اولین بار تصحیح شد، به مفاهیم و مضامین اخلاقی توجه خاص نموده‌است.

از گذشته ادبی ایران نویسندگانی چون خواجه نصیرالدین طوسی در موضوع اخلاق کتاب نوشته‌اند. شیوه روشمند خواجه سبب شده تا موضوع‌های اخلاقی در این تحقیق براساس تقسیم‌بندی وی تنظیم شود. نیز این پژوهش با توجه به مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی که تأثیر و تأثر را شرط لازم نمی‌داند به بررسی فضایل اخلاقی مشترک در شعر

قاسمی گنابادی و ناصیف الیازجی اختصاص دارد. در زندگی و شعر قاسمی و الیازجی مشترکاتی وجود دارد که در این جا، به دلیل تنگنای مقاله، فقط به تبیین برخی فضایل اخلاقی مشترک در شعر آنان پرداخته شد. نتایج نشان داد که در شعر دو شاعر از نظر توجه به مضامین اخلاقی مشترکات ارزشمندی وجود دارد.

دو شاعر در چهار مبحث کلی حکمت، شجاعت، عفت و عدالت و زیرمجموعه‌های این چهار، اشعاری با مضامین اخلاقی مشترک سروده‌اند. از جمله این مضامین علم است. هر دو علم یقینی را موجب دولت دنیا و دین می‌دانند و علم توأم با عمل را می‌ستایند. قاسمی عناوین و حکایت‌های خاصی را به علم و عمل به دانسته‌ها اختصاص داده است. در جایی هفتاد بیت در ارزش علم، و هشتاد بیت در نکوهش و ذم عالم بی‌عمل به یادگار گذاشته است. تواضع از دیگر مشترکات شعر دو شاعر است. آن را سبب بلندقدری و الامقامی فرد متواضع می‌دانند. دیگر شجاعت و عفت و صبر است. هر دو در این زمینه‌ها مضمون‌آفرینی کرده‌اند.

دیگر صداقت و وفای به عهد است. وفاداری را از اخلاق کریمان شمرده‌اند و سگ با وفا را از آدمی بی‌وفا برتر دانسته‌اند. قاسمی وفا را در وجود خود موهبتی ازلی می‌داند. نیز هر دو شاعر صداقت را ستوده‌اند. قاسمی با توجه به کثرت آثار شعری و علاقه‌مندی خاص وی و خاندانش به فضایل اخلاقی، تشبیه‌ها و تصویرهای جاندار آفریده است که جزو مزیت‌های شعر وی محسوب می‌گردد. شعر هر دو شاعر از نظر ادبی با زیبایی‌هایی همراه است که در حد مقتضای این جستار بیان شد. آشنانمودن نسل جوان با این نوع از متون ادبی رسالت استاد و معلم ادبیات است.

هدف غایی در پژوهش‌هایی نظیر این کار، بازساخت آثار سترگ ادبی و اسلامی است؛ به‌ویژه در بین نسل جوان امروز که با مفاهیم اخلاقی در متون کهن زبان خویش غالباً بیگانه شده‌اند. در جهان معاصر برای اولین بار ابوالحسن ندوی در هند نظریه «ادبیات اسلامی» را پایه‌گذاری کرد و نجیب کیلانی (۱۹۹۵-۱۹۳۱) ادیب و داستان‌نویس معاصر عرب نیز از

جمله نظریه پردازان «ادبیات اسلامی» است که فضایل اخلاقی را از درون مایه‌های اصلی ادبیات اسلامی شمرده‌اند.

یادداشت‌ها

۱. قاسمی گنابادی یا قاسمی حسینی گنابادی (جُنابذی) شاعر قرن دهم هجری است. او را در مثنوی سرودن، نادره زمان خوانده‌اند (فخر الزمانی، ۱۳۶۳: ۱۷۰). سام میرزا می‌نویسد: «کسی در این زمانه مثنوی را بهتر از او نگفته» است. (سام میرزا، ۱۳۸۴: ۳۹) وی در گناباد زندگی می‌کرد (۶۶۰: ج ۲، ۱۹۶۶، Rieu) گفته‌اند: «در ریاضیات بی‌بدل زمان خود است [...] در این علم سرآمد سروران گردیده». (احمد، ۱۸۷۳: ۱۳۶) آخر عمر به خدمت والی دیاربکر پیوست و در همان‌جا درگذشت (شریفی، ۱۳۸۷: ۱۱۱۴). قاسمی را جزو متوفیات سال ۹۸۲ هجری نوشته‌اند (روملو، ۱۳۵۷: ۵۹۶؛ اختیاری، ۱۳۹۱: ۴۷-۴۲). جهت مطالعه زندگی نامه کامل قاسمی، رک: (اختیاری، ۱۳۹۱: ۷۵-۴۱).

آثار: بر اساس مقدمه زبده‌الاشعار، آخرین سروده قاسمی، نام و سال سرایش مثنوی هایش این گونه است: ۱. شاه اسماعیل‌نامه (۹۴۰)، ۲. گوی و چوگان (۹۴۷)، ۳. شاه‌طهماسب‌نامه (۹۵۰)، ۴. خسرو و شیرین (۹۵۰)، ۵. شاه‌رخ‌نامه (۹۵۰)، ۶. عمده‌الاشعار (۹۶۵)، ۷. لیلی و مجنون (سرایش دوم ۹۷۱)، ۸. زبده‌الاشعار (۹۷۶). قاسمی دیوان شعر و مثنوی‌ای در شرح دلاوری‌های سلطان محمود والی دیاربکر هم داشته (گلچین معانی، ۱۳۶۸: ۴۱۷؛ اختیاری، ۱۳۹۰: ۷۰-۶۹) که نسخه‌ای از آن دو یافت نشد. از آثار قاسمی تاکنون شش مثنوی شاه‌اسماعیل‌نامه، لیلی و مجنون، گوی و چوگان، زبده‌الاشعار، شاه‌طهماسب‌نامه، شاه‌رخ‌نامه و عمده‌الاشعار تصحیح شده که سه مثنوی اولی منتشر شده‌است. برای معرفی آثار قاسمی رک: (اختیاری، ۱۳۹۰: ۷۷-۴۷).

۲. زندگی‌نامه ناصیف الیازجی: شیخ ناصیف الیازجی در روستای کفرشیمان در ۲۵ (مارس) ۱۸۰۰ م. متولد شد. نسبش را پسرش این گونه می‌نویسد: «ناصر بن عبدالله بن ناصیف بن جنبلاب بن سعد الیازجی اللبنانی». (الیازجی، ۱۹۸۳: ۱۷) عبدالله در زمان خود طبیب مشهوری بود که به روش ابن سینا بیماران را معالجه می‌نمود (فاخوری، ۱۳۷۴: ۶۷۱؛ سابا، ۱۹۶۵: ۱۲). ناصیف باهوش بود و «خواندن را نزد راهبی به نام متی فراگرفت». (فاخوری، ۱۳۷۴: ۶۷۱).

چون در دوره مملوکی و عثمانی حاکمان ارزش شعر عربی را درک نمی‌کردند (امیری، ۱۳۹۳: ۱۹۳). کسی چون ناصیف که اوضاع شعر عربی را نابه‌سامان می‌دید، درصدد زنده کردن شیوه قدما برآمد (سابا، ۱۹۶۵: ۲۹). الیازجی در موضوعات علوم مختلف از قبیل معانی و بیان، بدیع، عروض و قافیه، فقه، منطق، طبابت و موسیقی تبحر داشت. برخی آثار الیازجی عبارتند از: ۱. دیوان ۲. مجمع البحرین؛ ۳.

فصل الخطاب؛ ۴. الجمانه؛ ۵. جوف الفراء؛ ۶. الجمان؛ ۷. نقطه الدائرة؛ ۸. قطب الصناعة (زیدان، ۱۹۸۳، ج ۳: ۵۹۸). نیز جزوه‌های درسی در موضوعات مختلف دارد.

۳. مثنوی عمده/الشعار یکی از مثنوی‌های قاسمی است که برای اولین بار نویسنده این مقاله تصحیح شد. قاسمی این منظومه را در سال ۱۹۶۵ق. بر وزن خسرووشیرین نظامی سرود (قاسمی، ۹۸۰: [۴۱-پ]). در یک سفر حج «در حرم معظم کتابی بنیاد کرد در صفت کعبه و مدینه و بعضی احوال دیگر [...] و آن را عمده/الشعار نام نهادم.» (قاسمی، ۱۳۹۴: ۶۴) تنها نسخه منظومه عمده/الشعار در گنجینه نفایس کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به شماره ۸۳۸۳ نگهداری می‌شود.

آغاز

زبانش را به «بسم الله» بگشای

الهی قاسمی را راه بنمای

انجام

نبردم دیگری را غیر حق نام

همین بس که در آغاز و انجام

زبانش را به «بسم الله» بگشای

الهی قاسمی را راه بنمای

این نسخه که در زمان حیات شاعر نوشته شده، مهور به مهری ناخواناست که بر اثر گذشت زمان قسمتی از کلمات پاک شده‌است. از محتوای این مهر برمی‌آید که ظاهراً نسخه به دستور و درخواست دختری از آن شاه اسماعیل صفوی تحریر شده‌است.

۴. اگر می‌خواهی در علم و ادب و نویسندگی بر اقران خویش برتری داشته باشی به از بر نمودن (حفظ) قرآن و نهج البلاغه بشتاب (قرآن و نهج البلاغه را حفظ کن).

۵. در مردادماه ۱۳۹۸ به اتفاق دکتر محمدجعفر یاحقی از کارگاه فهرست‌نویسی آقای مصطفی درایتی بازدید شد. در نرم‌افزار موجود در سیستم رایانه ایشان که مجموعه‌ای از آخرین فهراس ثبت شده در ایران و جهان است، جستجو کردیم؛ جز همین نسخه ۸۳۸۳، نسخه دیگری پیدا نشد. اخیراً باخبر شدم که در هند نسخه‌ای ناقص و در حد چند صفحه از این کتاب موجود است که درخواست دریافت آن داده شده‌است.

۶. سرآمد فضیلت‌ها دانش است؛ نقطه پایان فضیلت‌ها دانش است.

۷. چه بسا شاهانی که نام آنان با درگذشت‌شان از بین رفت، درحالی که نام عالمان همیشه در بین مردم باقی است.

۸. بر تو باد علم. پس بی‌کاهلی آن را بطلب و به آن عمل نما؛ زیرا زندگی عالمانه با عمل معنی پیدا می‌کند.
۹. او کسی است که تواضعش بالاتر از کرامت است. هر وقت مرتبه و مقام وی بالا می‌رود، به نفس خود می‌گوید: بنشین و مغرور نشو.
۱۰. ضمیر «او» به «جزع» برمی‌گردد. یعنی گریز از صفات جزع، هم می‌شود یکی از معانی شکیبایی.
۱۱. بر مشکلات و سختی‌ها و حوادث روزگار که پی‌درپی می‌آیند، صبر کن. صبر بهترین دارویی است که شخص مجروح به واسطه آن جراحات قلب را التیام می‌بخشد و صائب‌ترین راه رفع نیاز است.
۱۲. تو در هر مشکل و سختی که صبر و شکیبایی توان و تحمل آن را ندارد، یاریگر ما هستی.
۱۳. وفای به عهد و پیمان از اخلاق بزرگان است و پیمان‌شکنی از اخلاق آدم‌های پست است.
۱۴. آن که به عهدش پای‌بند است و خلقش نیرنگ نمی‌پذیرد، و راستگویی است که دروغ نمی‌گوید.
۱۵. حافظ عهدی که مورد اعتماد دوست است و صادقی که به سخن خویش عمل می‌کند.
- * از دکتر امیر مقدم متقی، استاد محترم گروه آموزشی زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد بابت مساعدت‌های‌شان تشکر می‌شود.
- * این مقاله جهت اتمام فرصت مطالعاتی ارائه می‌گردد. بدین وسیله از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه فردوسی مشهد سپاس گزار است.

کتابنامه

- احمد، علی. (۱۹۶۵م). *هفت آسمان*. تهران: کتابفروشی اسدی.
- اختیاری، زهرا. (۱۳۹۳). «قاسمی گنابادی». *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ج ۵. به سرپرستی اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی، صص. ۱۷۴-۱۷۶.
- اختیاری، زهرا. (۱۳۹۰). «سایه‌روشن آثار و نوشته‌های قاسمی گنابادی». *نشریه ادب و زبان*. دانشگاه شهید باهنر کرمان. دوره جدید، شماره ۳۰ (پیاپی ۲۷)، زمستان، ۴۷-۷۷.
- اختیاری، زهرا. (۱۳۹۱). «درست‌ونادرست در شرح حال قاسمی حسینی گنابادی (جنابدی)». *نشریه ادب و زبان*. دانشگاه شهید باهنر کرمان. دوره جدید، شماره ۳۱ (پیاپی ۲۸)، بهار، ۷۵-۴۱.
- امیری، جهانگیر. (۱۳۹۳). *تاریخ ادب‌العربی فی عصرین المملوکی و العثماني*. تهران: سمت.

- انوشیروانی، علیرضا. (۱۳۸۹). «ضرورت ادبیات تطبیقی در ایران». *ادبیات تطبیقی*. شماره ۱، پیاپی ۱، صص. ۶-۲۸.
- پراور، زیگبرت سالمُن. (۱۳۹۳). *درآمدی بر مطالعات ادبی تطبیقی*. ترجمه علیرضا نوشیروانی و مصطفی حسینی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- پشابادی، یدالله. (۱۴۰۱). «نگاهی معرفت‌شناختی به شعر فارسی در دیوان شاعران کرد سده نوزدهم»، *نشریه ادبیات تطبیقی*. دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره ۱۴، شماره ۲۶، شهریور، صص. ۶۴-۳۵.
- پروینی، خلیل. (۱۳۸۹ش / ۲۰۱۰م). «نظریه ادبیات تطبیقی اسلامی: گامی مهم در راستای آسیب‌زدایی از ادبیات تطبیقی». *مجله انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی*، شماره ۱۴، صص ۵۵-۸۰.
- تیمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۷۳). *نورالحکم و دررالکلم*. مقدمه و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی. چاپ پنجم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- التهانوی، محمدعلی. (۱۹۹۹). *موسوعه کشف اصطلاحات الفنون والعلوم*. تقدیم و اشراف و مراجع رفیق العجم. بیروت: ناشرون.
- حکیم، فاطمه؛ قاسمی، مرتضی؛ حسن‌رضایی، حسین. (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی معراجنامه‌های بایزید و روزبهان بقلی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف»، *نشریه ادبیات تطبیقی*. دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال ۱۴، شماره ۶۴، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص. ۱۵۸-۱۲۵.
- الخطیب، حسام. (۱۹۹۹م). *آفاق الادب المقارن، عربیاً و عالمیاً*. دمشق: دارالفکر.
- رماک، هنری. (۱۳۹۱). «تعریف و عملکرد ادبیات تطبیقی»، ترجمه فرزانه علوی‌زاده. *ویژه نامه ادبیات تطبیقی (نامه فرهنگستان)*، شماره ۳/۲، پیاپی ۶، صص. ۷۳-۵۴.
- روملو، حسن‌بیگ. (۱۳۵۷). *احسن التواریخ*. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران: بابک.
- زینی‌وند، تورج. (۱۳۹۶). «ادبیات تطبیقی و علم اخلاق». *کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی* (مطالعات تطبیقی عربی-فارسی). دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه رازی. سال هفتم، شماره ۲۷، صص ۸۵-۹۹.

- سابا، میخائیل عیسی. (۱۹۶۵). *نوابغ الفكر العربی*، ج ۶. الشیخ ناصیف الیازجی. قاهره: دارالمعارف بمصر، کورنیش النیل.
- سام میرزا صفوی. (۱۳۸۴). *تذکره تحفه سامی*. تصحیح و مقدمه از رکن الدین همایونفرخ. تهران، اساطیر.
- سعدی شیرازی، مصلح الدین عبدالله. (۱۳۶۹). *گلستان*. تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی. تهران: خوارزمی.
- شاد، محمد پاشاه. (۱۳۳۶). *فرهنگ آندراج*. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: کتابخانه خیام.
- الشرتونی، سعید الخوری اللبانی. (بی تا). *اقرب الموارد*. بی جا: بی نا.
- شریفی، محمد. (۱۳۸۷). *فرهنگ ادبیات فارسی*. ویراستار: محمدرضا جعفری. تهران: فرهنگ نشر نو - انتشارات معین.
- صالح بک، مجید و نجمه حسینیان فر. (۱۳۹۵). «نقد عناصر داستان «حکایات طیب» نجیب کیلانی بر اساس رویکرد ادبیات اسلامی». *دوفصلنامه علمی - پژوهشی نقد ادب معاصر عربی*. سال ششم، پیاپی ۱۱، آبان، صص. ۲۷-۴۴.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۴). *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۵/۲، تهران: فردوسی.
- صفی پور، عبدالرحیم بن عبدالکریم (۱۳۹۶). *منتهی الأرب فی لغات العرب*. مقدمه، تصحیح، تعلیق و فهرس: علیرضا حاجیان نژاد. تهران: سخن.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۷۳). *اخلاق ناصری*. به تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری. تهران: انتشارات خوارزمی.
- غیاث الدین محمد. (۱۳۶۳). *غیاث اللغات*. به کوشش منصور ثروت. تهران: امیرکبیر.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۶۳). *تاریخ ادبیات زبان عربی*. ترجمه آ. آذرنوش. تهران: امیرکبیر.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۷۴). *تاریخ ادبیات زبان عربی*. ترجمه عبدالحمید آیتی. تهران: توس.
- فوشه کور، شارل هانری دو. (۱۳۷۷). *اخلاقیات*. ترجمه محمدعلی امیرمعزی و عبدالمحمد روح بخشان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی و انجمن ایرانشناسی فرانسه در ایران.
- قاسمی حسینی گنابادی، محمد قاسم. (۱۳۹۴). *زبدۃ الأشعار*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات از زهرا اختیاری. مشهد: محقق.

- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (فوت ۹۸۲). *عمده‌الاشعار*. مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره ۸۳۸۳، [نسخه خطی]، تألیف ۹۶۷ق. تاریخ کتابت ۹۸۰ق.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۸۷). *شاه اسماعیل ناهه*. مقدمه، تصحیح و تحشیه جعفر شجاع کیهانی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۹۳، ب). *گوی و چوگان*. مقدمه، تصحیحات و تعلیقات: بهرام گرامی و زهرا مجیدی، تهران: میراث مکتوب.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (فوت ۹۸۲). *گوی و چوگان*. شماره ۸۳۸۳، [نسخه خطی]، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره ۸۳۸۳، [نسخه خطی]، تألیف ۹۴۷ق، تاریخ کتابت: محرم ۹۸۲ق.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم. (۱۳۹۳، الف). *لیلی و مجنون*. مقدمه، تصحیح و تعلیقات زهرا اختیاری. مشهد: محقق.
- قربانی، حسن و احمدرضا یلمه‌ها. (۱۳۹۷). «ویژگی‌های سبکی عمده‌الاشعار قاسمی گنابادی». *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*، شماره ۲، (پی‌درپی ۳۲)، صص ۱۹۵-۲۱۷.
- گرجی، مسلم؛ اصلانی، سردار؛ رحیمی خویگانی، محمد. (۱۴۰۱). «جایگاه و تأثیر زبان فارسی و شاعران فارسی زبان بر نظریه پردازان ادبیات»، *نشریه ادبیات تطبیقی*. دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ۱۴، شماره ۶۴، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۲۵۷-۲۸۹.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۸). *تذکره پیمانان*. تهران: کتابخانه سنایی.
- محمدی افشار، هوشنگ و هادی اربابی. (۱۴۰۰). «بازتاب حکمت عملی بوستان و گلستان سعدی در اشعار بلوچی مولوی»، عبدالله روائبند، *نشریه ادبیات تطبیقی*. دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ۱۳، شماره ۲۵، پاییز و زمستان، صص ۲۸۴-۲۶۰.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۷۹). *منتخب میزان الحکمه*. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارالحدیث، ۱۳۸۶.
- هلال، محمد غنیمی. (بی تا). *فی النقد التطبیقی و المقارن*. القاهره: النهضة المصریه.
- الیازجی، ناصیف. (۱۹۸۳). *دیوان الشیخ ناصیف الیازجی*. مقدمه از مارون عبود، وقوف بر ضبط و فهرست‌ها از نظیر عبود، بیروت: دار مارون عبود.

